

УДК 343.3

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2021.04.10>

ОСОБЛИВОСТІ ПРАВОВОГО СТАТУСУ ФІЗИЧНИХ ОСІБ В МІЖНАРОДНОМУ ПРИВАТНОМУ ПРАВІ: ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВЕ ДОСЛІДЖЕННЯ

Мошняга Л.В.,

кандидат юридичних наук,

доцент кафедри права та правового регулювання авіаційної діяльності

Льотна академія

Національного авіаційного університету

moshnayga_lv@ukr.net

ORCID:0000-0002-9565-735X

Мошняга Л.В. Особливості правового статусу фізичних осіб в міжнародному приватному праві: теоретико-правове дослідження.

У статті досліджено сучасний стан проблем, пов'язаних із правовою регламентацією фізичних осіб у міжнародному приватному праві, полягає у тому, що визнання особи вищою цінністю передбачає здійснення державного захисту належних їй прав та свобод, створення систем гарантування реалізації прав та законних інтересів на підставі загально визнаних принципів та норм міжнародного права, конституційних приписів, які визначають зміст правового статусу особистості.

Вивчено та досліджено питання правосуб'єктності у міжнародному приватному праві не можна кваліфікувати однозначно, оскільки враховуючи наявність колізійних норм, що визначають правовий статус окремих суб'єктів та наявності колізійного методу регулювання галузі, різняться підходи у визначенні елементів правосуб'єктності фізичних осіб, юридичних та держави. Кожній із перелічених осіб притаманні свої особливості в наділенні їй правами та обов'язками з боку держави шляхом вибору відповідного правового режиму та закріплення його на нормативному рівні. Це зумовлюється власне як фізичною, так і правовою сутністю статусу цих суб'єктів. Однак спільним все ж буде обрання такого правопорядку, з яким відповідна особа має найбільш тісний зв'язок та на підставі якого є можливості використати більш ефективні засоби щодо захисту суб'єктивних прав того чи іншого суб'єкта.

Особливість правового статусу фізичної особи полягає в тому, що, перебуваючи в іншій державі, вона підпорядковується двом правопорядкам:

- своєму вітчизняному (закону громадянства (*Ius patriae*) чи закону постійного місця проживання (*Ius domicilii*), оскільки зберігає правовий зв'язок з державою свого громадянства чи постійного місця проживання, правовий статус громадянина своєї держави, користується її захистом, підкоряється її законам,

- правопорядку держави перебування (тієї держави, на території якої фізична особа перебуває у конкретний момент).

Ключові слова: фізичні особи у міжнародному приватному праві, біпатриди, правовий статус фізичних осіб як суб'єктів міжнародного приватного права, міжнародні угоди, що визначають правове становище фізичних осіб, особистий закон особи без громадянства, особистий закон біженця, міждержавне співробітництво з питань правового статусу фізичних осіб, сукупність прав та обов'язків фізичних осіб, критерій національності та критерій проживання, громадянство.

Moshnayga L.V. Features of the legal status of individuals in international private law: theoretical and legal research.

The article investigates the current state of problems associated with the legal regulation of individuals in international private law, is that recognition of a person to a higher value involves the implementation of the state protection of its rights and freedoms, the creation of systems of guaranteeing rights and legitimate interests on the basis of generally recognized Principles and norms of international law, constitutional regulations that determine the content of the legal status of the individual.

The issues of legal entity in international private law were studied and investigated, since taking into account the existence of conflicting norms that determine the legal status of individual actors and the presence of a conflictive method of regulation of the industry, approaches to determining the elements of the legal personality of individuals, legal and the state. Each of the listed persons are inherent in its peculiarities in the end of its rights and the duties of the state by selecting the relevant legal regime and fixing it at the normative level. This is due to both physical and legal essence of the status of these subjects.

However, it will still be collecting such a law and order that the relevant person has the closest connection and on the basis of which it is possible to use more effective means to protect the subjective rights of one or another subject.

The peculiarity of the legal status of an individual is that, in another state, it is subject to two law enforcement:

- to its domestic (law of citizenship (IEC *Ratgiae*) or the law of a permanent place of residence (IEN *Domyslii*), since it preserves legal connection with the state of its own Citizenship or permanent place of residence, the legal status of a citizen of his state, enjoys its protection, obey its laws,
- the law and order of the state of stay (of that state, in which the individual is at a specific point).

Key words: individuals in international private law, bipatrides, legal status of individuals as subjects of international private law, international agreements that determine the legal status of individuals, personal law of stateless person, personal refugee law, interstate cooperation on legal status Individuals, a set of rights and obligations of individuals, the criterion of nationality and the criterion of residence, citizenship.

Постановка проблеми. Відношення держави до своїх громадян, що перебувають поза межами держави, та відношення держави до іноземних громадян, які перебувають на його території, це два гострих дискусійних питання, які є предметом міжнародного приватного права.

Практика міжнародного спілкування ставить на перше місце завдання щодо удосконалення правових засад, на яких будується статус іноземців та осіб без громадянства. Щодо українського законодавства мова йде про національний режим – основну засаду для цієї категорії громадян.

Аналіз наукових досліджень, якими започатковано розв'язання даної проблеми. У науці міжнародного права питання міжнародної правосуб'єктності фізичної особи вивчали такі дослідники як Ж. Тускоз, О. В. Тарасов, Н. С. Кучерук, В. В. Мицик, М. А. Баймуратов, Д. Кулеба, І. І. Лукашук, Г. І. Тункін, С. В. Черниченко, Б. Б. Ганюшкін, Н. Мугерва, А. І. Дмитрієв, Г. В. Ігнатенко та інші. Але А. І. Ковлер слушно зауважив про те, що дискусія про міжнародну правосуб'єктність індивіда зовсім не завершена.

Актуальність. Проблема міжнародної правосуб'єктності є однією з найбільш дискусійних у сучасній доктрині міжнародного права. Наразі, існують різні підходи щодо визначення кола суб'єктів міжнародного права. Наведене обумовлене, насамперед, відсутністю єдиного розуміння сутності суб'єктів міжнародного права та ознак, які їм притаманні. Відповідно до «класичної» («традиційної») концепції, яку підтримує більшість науковців, особливо радянських часів, до суб'єктів міжнародного права відносяться лише держави. На думку ж сучасних науковців, всі суб'єкти міжнародного права слід поділяти на основні (первинні) – держави, нації і народності, міжнародні міждержавні організації, та похідні (вторинні) – міжнародні міждержавні організації, специфічні державоподібні утворення.

Достатньо широке коло суспільних відносин, що входять до предмету міжнародного приватного права, зумовлюють наявність в системі цих правовідносин різних суб'єктів відповідно. Виходячи з аналізу пункту 1 частини 1 статті 1 Закону України «Про міжнародне приватне право» основними суб'єктами міжнародного приватного права є фізичні та юридичні особи, оскільки відповідно до положень цієї норми, приватно-правові відносини – це відносини, які ґрунтуються на засадах юридичної рівності, вільному волевиявленні, майновій самостійності, суб'єктами яких є фізичні та юридичні особи. Пункт 2 статті 1 Закону України «Про міжнародне приватне право» визначає, що іноземний елемент – це ознака, яка характеризує приватно-правові відносини та може проявлятися в одній чи в кількох таких формах: 1) хоча б один учасник правовідносин є іноземцем, особою без громадянства або іноземною юридичною особою (іноземний суб'єкт); 2) об'єкт правовідносин знаходиться на території іноземної держави (іноземний об'єкт); 3) юридичний факт впливає на виникнення, зміну або припинення правовідносин, мав чи має місце на території іноземної держави (іноземний юридичний факт).

Виклад основного матеріалу. Найбільш всебічне дослідження різних поглядів на дану проблематику провели Д. І. Фельдман та Г. І. Курдюков. В рамках своїх досліджень, вони розділили теорії міжнародної правосуб'єктності індивіда на три групи: 1) теорії, відповідно до яких фізична особа виступала єдиним суб'єктом міжнародного права; 2) теорії, за якими фізична особа визнавалась одним із видів суб'єктів міжнародного права на основі норм міжнародного права; 3) теорії, які визнають фізичну особу суб'єктом міжнародного права, проте виводять цю «якість індивіду» не з норм міжнародного права, а із угод, укладених між державами [1, с. 74]. Однак, незважаючи на формування у науковій літературі позицій щодо включення фізичних осіб кола суб'єктів міжнародного права, домінуючою у вітчизняній доктрині міжнародного права є точка зору, за якою вказані особи не є суб'єктами міжнародного публічного права. Прихильники такого правового підходу стверджують, що індивіди знаходяться під юрисдикцією держави і виступають суб'єктами внутрішньо-державних правових відносин, а тому вони не мають самостійного міжнародного статусу, не володіють юридичною здатністю до незалежної реалізації міжнародних прав та обов'язків; суб'єкти міжнародного права виступають його творцями,

їх волею створюються норми міжнародного права, тоді як фізичні особи такими можливостями не наділені; права і свободи фізичних осіб, закріплені у міжнародно-правових документах, насамперед, є виявом волі держави; більшість міжнародних норм у сфері прав людини є абстрактними і для їх реалізації необхідно прийняття внутрішньо-державних актів [2, с. 76].

На думку Тарасова О. В., «одним з нових наукових напрямків, що прагнуть здолати ці методологічні крайнощі, є правова персонологія – наука про правову особистість, однією з аксіом якої є твердження, що без правосуб'єктності фізичної особи існування будь-якого правопорядку неможливе за визначенням. Правосуб'єктність людини служить підґрунтям для правосуб'єктності усіх інших суб'єктів права взагалі. Тим більше абсурдними є спроби обґрунтування залучення «несуб'єкта» права до юридичної відповідальності. Аналогічною є ситуація і з міжнародно-правовою кримінальною відповідальністю» [3, с. 204]. Крім того, Тарасов О. В. обґрунтував новий підхід до розуміння самої природи міжнародної правосуб'єктності як феномена, похідного від правосуб'єктності людини як такої. У своїй дисертації він наголошує, що «жодна інша юридична, релігійна, філософська й соціо-гуманітарна дисципліна, крім науки міжнародного права, не бере на себе сміливості спростовувати суб'єктність людини. Наприклад, звернутися до норм міжнародного права, що закріплюють міжнародно-правовий статус людини. Якщо є правовий статус, то повинен бути і його носій. Саме цим традиційним (нормологічним) шляхом більшість юристів-міжнародників зробили висновок про наявність міжнародної правосуб'єктності людини. Інший шлях – проаналізувати практику міжнародних трибуналів *ad hoc*, Міжнародного кримінального суду, Європейського й Міжамериканського судів з прав людини та інших міжнародних органів, що допускають до участі в міжнародному процесі фізичних осіб. Також слід особливу увагу звернути на думку Тарасова О. В., що «будь-який колективний суб'єкт права може діяти тільки лише через систему своїх органів. Державні й корпоративні органи можуть юридично функціонувати лише через систему посадових (фізичних) осіб, що здійснюють саморепрезентаційну діяльність.

Фізичні особи у міжнародному приватному праві поділяються на такі категорії: громадяни даної держави, іноземці, осіб без громадянства та осіб, що мають подвійне громадянство. Відповідно до ст. 1 Закону України «Про громадянство України» громадянин України – фізична особа, яка набула громадянство України в порядку, передбаченому законами України та міжнародними договорами України; іноземець – фізична особа, яка не перебуває в громадянстві України і є громадянином (підданим) іншої держави або держав; особа без громадянства – фізична особа, яку жодна держава відповідно до свого законодавства не вважає своїм громадянином [4]. Відповідно до міжнародних норм, біпатриди – це особи, які мають громадянство двох або більше держав. Правовий статус фізичних осіб як суб'єктів міжнародного приватного права – це сукупність усіх належних їм прав, свобод та обов'язків.

До міжнародних угод, що визначають правове становище фізичних осіб, стосовно прав і обов'язків людини відносяться:

- Загальна декларація прав людини (1946 р.);
- Міжнародний пакт про громадянські й політичні права (1966 р.);
- Міжнародний пакт про економічні, соціальні та культурні права (1966 р.);
- Конвенцією про правовий статус біженців від 28 липня 1951 р.;
- Конвенцією про правовий статус осіб без громадянства від 28 вересня 1954 р., та інші.

Ст. 16 Закону України «Про міжнародне приватне право» визначає, що особистим законом фізичної особи вважається право держави, громадянином якої вона є. Якщо фізична особа є громадянином двох або більше держав, її особистим законом вважається право тієї з держав, з якою особа має найбільш тісний зв'язок, зокрема, має місце проживання або займається основною діяльністю. Особистим законом особи без громадянства вважається право держави, у якій ця особа має місце проживання, а за його відсутності – місце перебування. Особистим законом біженця вважається право держави, у якій він має місце перебування [5]. У міжнародному праві є достатньо підстав для становлення системи міждержавного співробітництва з питань правового статусу фізичних осіб. Ця проблема набуває особливої значимості з урахуванням того, що на сучасному етапі розвитку світового співтовариства загальноновизнано, що політичні, соціальні, економічні, культурні й інші права людини виступають не в якості дару держави або його посадових осіб, а є невід'ємними правами кожного індивіда, якими він наділений у силу свого народження незалежно від раси, кольору шкіри, статі, релігії, мови, політичних та інших переконань. Права і свободи людини складають основу не тільки громадянського суспільства, але і базис сучасної цивілізації [6, с. 365]. Таким чином, в Україні на законодавчому рівні надається поняття іноземця, особи без громадянства, біженця. Правовий статус цих осіб у будь-якій державі залежить від правового зв'язку між фізичною особою та відповідною державою. Фізичні особи є чи не найважливішими суб'єктами у розвитку суспільства та держави. Правовий статус осіб має певну низку своїх прав та обов'язків, у яких він перебуває. Головною ознакою сукупності прав та обов'язків фізичних осіб є те, що все це залежить від багатьох чинників (статусу, громадянства, мети перебування та дії правових режимів).

Що стосується правового статусу фізичних осіб, то для його визначення в міжнародному приватному праві використовуються наступні критерії колізійних прив'язок: критерій національності та критерій проживання (перебування). Дозволяючи використовувати для визначення право- і дієздатності принцип країни громадянства, цей критерій дозволяє поважати культурну ідентифікацію осіб. Полегшуючи застосування іноземного права, він, крім того, дозволяє зменшити ризик позитивних конфліктів, обмежуючи їх випадками одночасної наявності декількох громадянств і/або випадками застосування інших критеріїв. Щодо наслідків для держави, то як зазначають дослідники, історично склалося, що критерій громадянства продиктований прагненням зміцнення держави. У той же час причини, які підштовхують до підтримки критерію громадянства для застосування даного типу прив'язок при визначенні правоздатності та дієздатності фізичних осіб, змінилися: в основному вони спрямовані на «структурування ідентифікації фізичної особи з огляду на певні труднощі на міжнародному рівні». Громадянство тут розглядається як фактор, що володіє достатньою часткою стабільності в постійно мінливому світі. Якщо раніше на перший план висувався захист індивідом держави, то тепер в основу кладеться, скоріше, обов'язок держави захищати індивіда шляхом надання йому стабільності в області встановлення та захисту його особистого статусу. Проте, дана позиція, що стосується турботи про стабільність на підставі громадянства індивіда, захищається не всіма державами; деякі з них вважають за краще застосовувати принцип місця проживання (доміцилія). Розриваючи позицію поваги до особистої культури індивіда, критерій місця проживання передбачає, навпаки, асиміляцію людини з тим, що соціологи називають його сферою інтеграції. Цей критерій, таким чином, стає особливо потрібним при наявності великих міграційних потоків. Прирівнюючи певною мірою іноземця до осіб, які мають громадянство, даний критерій встановлення колізійної норми для визначення право- і дієздатності, має на меті в кінцевому підсумку асиміляцію перших. Держава, таким чином, шукає можливість «реалізувати свій суверенітет щодо всіх, хто проживає на її території» [7, с. 803-804].

Ст. 1 Закону України «Про біженців та осіб, які потребують додаткового або тимчасового захисту» встановлює, що біженець – особа, яка не є громадянином України і внаслідок обґрунтованих побоювань стати жертвою переслідувань за ознаками раси, віросповідання, національності, громадянства (підданства), належності до певної соціальної групи або політичних переконань перебуває за межами країни своєї громадянської належності та не може користуватися захистом цієї країни або не бажає користуватися цим захистом внаслідок таких побоювань, або, не маючи громадянства (підданства) і перебуваючи за межами країни свого попереднього постійного проживання, не може чи не бажає повернутися до неї внаслідок зазначених побоювань [8]. Поняття «іноземець», як вважає О. Ю. Серьогін, охоплює такі вужчі за змістом поняття, як громадянин іноземної держави (підданий іноземного монарха), особа з подвійним громадянством (біпатрид), особа без громадянства (апатрид) та, з урахуванням особливостей статусу в науці і практиці, дедалі частіше окремо звертають увагу на такі категорії фізичних осіб, як біженець, іноземний підприємець, а в окремих випадках – переселенець, турист, іноземний студент, робочий-мігрант та ін. [9, с. 284].

Підстави набуття і припинення громадянства України визначаються законом, а саме Законом України «Про громадянство в Україні» або міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких була надана Верховною Радою України. Так, наприклад, Мінська Конвенція про правову допомогу та правові відносини у цивільних, сімейних та кримінальних справах 1993 р. при колізійному врегулюванні відносин особистого статусу фізичної особи застосовує закон громадянства як основну колізійну прив'язку [10]. В деяких країнах англо-американської системи права, які віддають перевагу територіальному підходу, особистий закон фізичної особи визначається за правом місця проживання, доміцилію. Однак у різних джерелах прив'язка до місця проживання має термінологічні відмінності, які не завжди є тотожними за змістом. Досить часто разом із принципом доміцилію застосовуються такі терміни, як місце проживання, місце перебування, звичайне місце перебування, звичайне місце проживання [9, с. 283].

Висновок. Слід зазначити, що українське законодавство також містить посилання на зазначені вище критерії. Стаття 16 Закону України «Про міжнародне приватне право» визначає, що особистим законом фізичної особи вважається право держави, громадянином якої вона є. Якщо фізична особа є громадянином двох або більше держав, її особистим законом вважається право тієї з держав, з якою особа має найбільш тісний зв'язок, зокрема, має місце проживання або займається основною діяльністю. Особистим законом особи без громадянства вважається право держави, у якій ця особа має місце проживання, а за його відсутності – місце перебування. Особистим законом біженця вважається право держави, у якій він має місце перебування. Вважається, що якщо недієздатна особа змінила місце свого проживання без згоди свого законного представника, то така зміна не спричиняє зміну особистого закону такої особи.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Кучерук Н. С. Фізична особа як суб'єкт міжнародного права Режим доступу:http://dspace.onua.edu.ua/bitstream/handle/11300/227/Kucheruk_fizychna_osoba_subject.pdf?sequence=1.
2. Баймуратов М. А. Международное публичное право: Учебник. – К.:Истина, 2004. – 552 с.
3. Тарасов О. В. Міжнародна правосуб'єктність людини в практиці нюрнберзького трибуналу. *Проблеми законності*. 2011. Вип. 115. С. 200-206.; Тарасов О. В. Проблема суб'єкта в міжнародному публічному праві : автореф. дис. ... докт. юрид. наук : 12.00.11 – міжнародне право / О. В. Тарасов. – Х.: [б. в.], 2015. – 40 с.
4. Про міжнародне приватне право: Закон України від 23.06.2005 № 2709-IV URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2709-15>.
5. Міжнародне приватне право: навч. посіб. за ред. С. Г. Кузьменка. Київ, Центр учбової літератури, 2010. – 316 с.
6. Ерпылева Н. Ю. Международное частное право: учебник для вузов. Нац. исслед. ун-т «Высшая школа экономики». Москва, Изд. Дом Высшей школы экономики, 2015. 655 с.
7. Н. Морун, Д.С. Демчук Правосубъектность физических лиц в международном контексте на примере российского и французского законодательства. Журнал зарубежного законодательства и сравнительного правоведения. 2013. № 5. С. 802-812 URL: https://www.nbpublish.com/library_get_pdf.php?id=27479.
8. Закону України «Про біженців та осіб, які потребують додаткового або тимчасового захисту» від 8 липня 2011 р. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/3671-17>.
9. Міжнародне приватне право : підручник за ред. А. С. Довгерта, В. С. Кисіля. – К., 2012 . – С. 374.
10. Конституція України від 28 червня 1996 р. URL: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/>.